

L'ensenyament de la urbanística: interdisciplinarietat i especificitat¹

Antonio Font

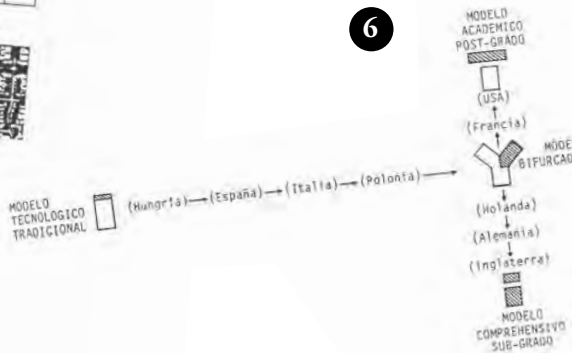
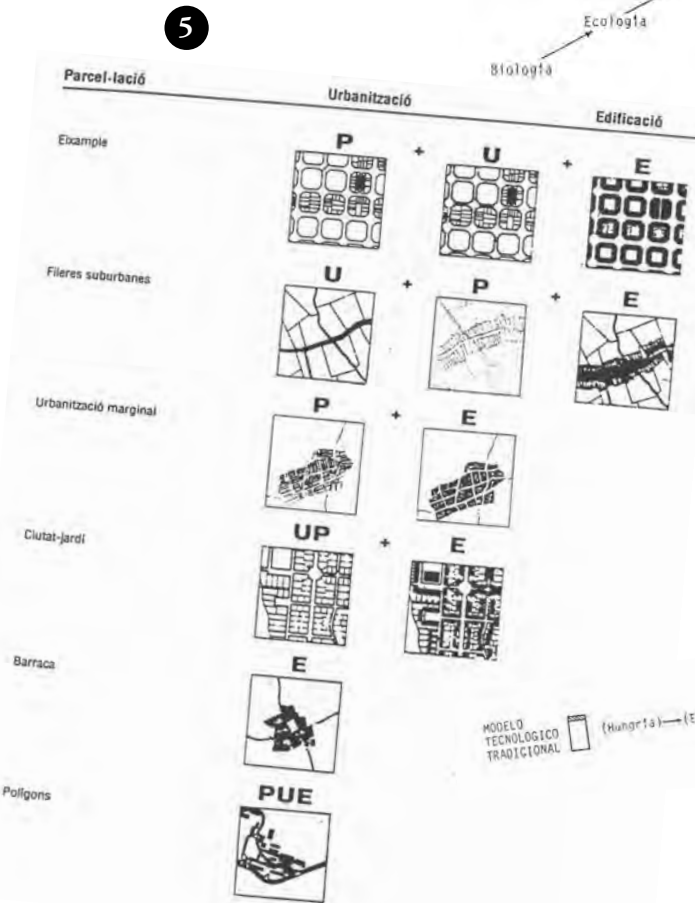
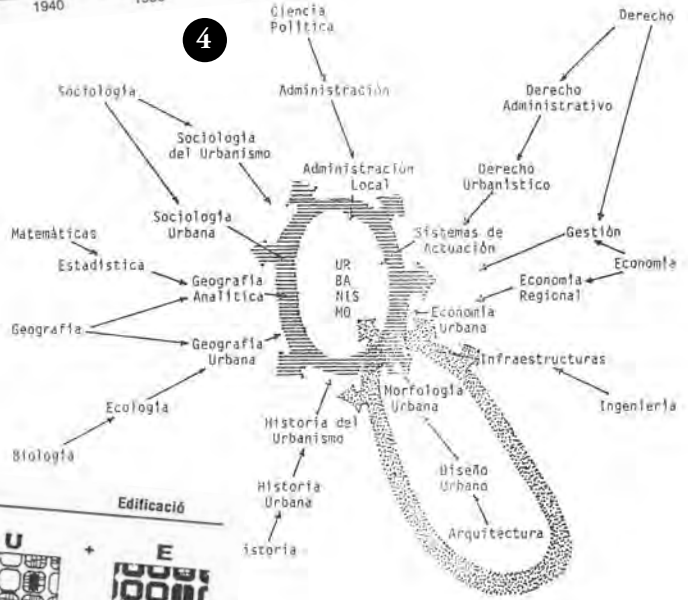
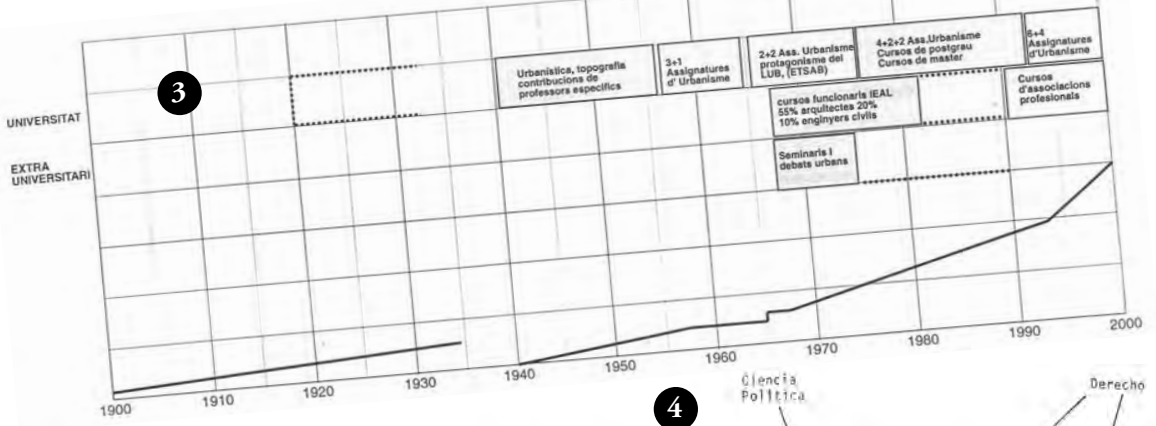
Antonio Font Arellano (Palència, 1944) és doctor arquitecte per l'ETSAB i catedràtic d'Urbanística de l'ETSAV. Molt lligat al món universitari, va ser cap del seu departament i director de l'ETSAV, i ha estat professor de les Escoles d'Arquitectura de Barcelona i Valladolid o del Màster en Política Territorial i Urbanística de la *Universidad Carlos III* de Madrid. Actualment, dirigeix el Màster en Projectació Urbanística (UPC). Va ser un dels membres fundadors del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona. En l'àmbit professional, ha destacat per la redacció dels plans generals de diverses poblacions, com Girona, Vilafranca del Penedès, Figueres o Mollet del Vallès, amb el qual obtingué el *Premio Nacional de Urbanismo* (1983). A Barcelona, ha estat autor del passeig marítim de la Vila Olímpica, la reordenació urbanística de les vores dels nous cinturons, el Pla de Reforma Interior de la Barceloneta i el Pla d'Usos de Ciutat Vella. Cal destacar igualment la publicació de nombrosos articles a les revistes *Lotus International*, *Ciudad y Territorio*, *Quaderns* o *Urbanismo*. També ha escrit diversos llibres sobre la regió metropolitana de Barcelona i sobre qüestions de planificació urbana i territorial.

---

1. Aquest treball és deutor dels estudis realitzats per a la beca d'investigació Juan March, en el marc del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona als inicis dels anys setanta, en col·laboració amb els professors J. Busquets i J. L. Gómez Ordóñez i sota la direcció del professor Manuel de Solà-Morales, als quals agraeixo tantes de les idees aquí presents.

També és deutor dels treballs que va realitzar el professor A. Rodríguez Bachiller a Oxford durant els anys vuitanta, sobre l'ensenyament de l'urbanisme a escala internacional i a Espanya.

Finalment, voldria agrair l'ajuda del professor Joaquim Sabaté, que ha formalitzat en gràfics alguns dels esquemes interpretatius inicials i n'ha creat altres de nous per a la seva participació en un seminari a la Universitat de Harvard el mes de novembre de 1997.

1. Introducció

Voldria iniciar aquesta exposició assenyalant que si per ensenyament de la urbanística entenem el conjunt de medis, persones i activitats dedicats a ensenyar, així com el conjunt d'idees, principis i hàbits que li són propis, queda clar que l'ensenyament de la urbanística pot ser regulat o no i que no només s'aprèn a la universitat. Començaré per acotar el camp d'aquesta exposició al de l'ensenyament regulat –formalitzat a la universitat o institucions similars– i precisar el concepte del que entendré per urbanística. Quan parlem d'urbanística parlarem d'aquella disciplina que té per objecte l'estudi i la intervenció a la ciutat; per tant, és diferent a matèries com ara els Estudis Urbans, que tenen per objecte un coneixement científic de la realitat urbana, al marge de la intervenció. Així mateix, la urbanística l'entendrem de forma diferent a la gestió urbana, un camp encara molt més ampli, on hi intervenen els que defineixen els objectius –normalment, els polítics–, la programació i assignació de recursos, el planejament, la informació urbanística, el control i l'avaluació. Tots aquests continguts formen part del que s'entén per gestió urbanística. En aquesta exposició em referiré només a la preparació regulada dels tècnics que es dediquen a la intervenció urbanística; és a dir, a la formalització, la construcció de la ciutat i el planejament. Em sembla que aquesta és una reflexió pertinent, ja que l'urbanisme és cada cop més un camp amb una major dimensió social o pública, mentre que els recursos humans dedicats a una administració raonable del territori de les ciutats no creixen.

Voldria fer veure que estem davant d'un problema estructural: la preparació dels tècnics que han de treballar en aquest singular camp. La constatació de partida d'aquesta ponència al respecte de l'ensenyament de la urbanística és justament que gràcies a la renovació pedagògica que s'ha produït en aquests últims vint anys l'adequada preparació dels tècnics a Catalunya –especialment els arquitectes, però no només ells– ha estat decisiva. Per una banda, la nova manera de fer planejament urbanístic i entendre els instruments d'intervenció; per l'altra, les realitzacions que durant tots aquests anys s'han produït en la construcció material de la ciutat (places, parcs, carrers, passeigs, etc.), que en el seu conjunt han estat una experiència única i singular. En part, com després apuntaré, ha tingut com a causa –naturalment ni directa ni única– la renovació pedagògica que es va produir a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona als anys setanta, a partir dels treballs del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona (LUB).

Per substantiar aquesta afirmació faré un recorregut bastant complet, seguint les passes següents: primer, tractaré de definir la urbanística i opinar sobre la urbanística de la qual estem parlant ara, diferent de la d'ahir i la de demà. En segon lloc, intentaré breument una interpretació dels models internacionals de l'ensenyament

de l'urbanisme, per arribar després a una descripció del que han estat les situacions espanyola i catalana en els últims temps; finalment, abordaré la doble aportació catalana que he assenyalat abans, en el camp de la projecció de la ciutat i en la seva construcció material, sobretot de l'espai públic.

2. La urbanística

Per començar, és necessari establir de quina disciplina estem parlant. Així, és útil plantejar quina és la relació entre els coneixements que progressivament s'aniran formulant i decantant com un corpus doctrinal (que anomenarem urbanística) i el desenvolupament urbà d'un període determinat. És a dir, lluny de suposats idealismes o dimensions utòpiques, la urbanística es pot entendre com la història del compromís en una societat determinada, d'uns coneixements sobre l'ordre social existent i la seva participació en la construcció de la ciutat. Per exemple, quan arrenca la ciutat industrial i apareixen els problemes de creixement, l'amuntegament, la falta d'equipaments i serveis, el caos en el trànsit o la carència de transport apareixen un conjunt de coneixements que intenten donar resposta a aquesta nova situació, iniciant el que anomenem la urbanística moderna (nascuda, per tant, amb la ciutat industrial).

Leonardo Benévolo ens parla de la doble component tècnica i moralista en l'origen de la urbanística moderna i planteja que s'hi ajunten la pretensió de canvi radical dels utòpics i dels reformadors socials amb l'intent dels tècnics i els especialistes de solucionar els problemes urbans, a partir del seu tractament individualitzat. Per tant, la urbanística moderna és un conjunt de coneixements i pràctiques que, a poc a poc, es van covant entorn a la formació de la ciutat industrial a partir dels esforços per corregir les seves patologies, reflectint en una nova disciplina els interessos d'una certa classe dominant i la ideologia burgesa; també amb les seves dimensions progressistes i la confiança en la tècnica com a mecanisme de resolució dels problemes.

Els problemes que afronta la urbanística moderna seran justament els de la formació de la ciutat capitalista industrial. Com subratlla Piccinato, des d'un començament hi haurà uns postulats bàsics, que seran presents fins a avui en dia:

- La ciutat és el camp d'aplicació d'aquests coneixements.
- La ciutat està destinada a créixer indefinidament de manera natural, ordenada i homogènia.
- La ciutat té naturalment un sol centre, entenent que la seva expansió és equilibrada en totes les direccions.

- Classes i categories socials utilitzen la ciutat de manera diferent; per tant, serà necessari generar zones socials específiques.
- Construir lliurement és un dels drets fonamentals dels ciutadans.
- La intervenció pública és la garantia de les condicions naturals i de les exigències mínimes del desenvolupament.

En conclusió, la urbanística serà un instrument de racionalització, de conservació d'una realitat alienada a uns interessos dominants, cosa que no exclou que al llarg de la seva història vagin apareixent elements i situacions contradictòries, com contradictòria i múltiple és la societat.

Si hi ha aquesta dependència estructural entre els problemes i les situacions que van apareixent, podem dir que hi ha una urbanística d'ahir diferent a la d'avui i que, segurament, la de demà també serà diferent, ja que els problemes que van suscitant el procés d'urbanització i la manera d'entendre la ciutat des del conjunt social generaren nous coneixements, instruments tècnics i aparells legals. Així doncs, allò què al principi era un cert *traçadisme* i una certa enginyeria sanitària, com a instruments fonamentals en l'ordenació de les ciutats, progressivament han passat a ser una tècnica més complexa, que avui anomenem Planificació urbanística, l'instrument capital de la disciplina. Per tant, la praxis de la urbanística seria l'urbanisme, mentre que el seu instrument primordial seria el planejament urbanístic.

Françoise Choay també assenyala que aquella tradició utòpica dels reformadors socials es fondrà en la línia ideològica o culturalista dels Howard, Geddes o Munford, mentre que aquella utopia tecnològica i progressista serà representada pels arquitectes del Moviment Modern, com Toni Garnier, Le Corbusier, Gropius o Hilberseimer i els CIAM. És a dir, des del començament, aquells dos components s'aniran rellevant en el temps i estaran sempre presents, amb nous continguts i a través de noves formalitzacions.

Destaquem el fet capital de la consolidació del Moviment Modern en l'arquitectura a partir de l'experiència centreeuropea del període d'entre les dues guerres mundials; el moviment que formula *La Carta d'Atenes*, el model de Ciutat Funcional també com a mètode unitari de disseny –des de la cullereta fins al gratacels–, en què hi ha una mateixa manera d'aproximar-se als problemes. Durant molts anys, aquesta serà la manera de pensar i de fer a Europa i Amèrica, fins que es descobriixin les seves llacunes, els seus simplismes, les seves simplificacions de la realitat.

3. Tres visions de la urbanística

A partir de la crisi de la ciutat funcional (en una simplificació del procés històric considerable, per arribar més ràpidament allí a on ens interessa) apareixen tres línies de pensament que encara són presents i que convé examinar. La primera parteix de la defensa de la interprofessionalitat. Els problemes urbans són complexos i heterogenis; calen una ciència múltiple i complexa i una praxis sintètica que recullin el millor dels diferents camps disciplinaris, que tindran com a paradigma funcional l'equip de treball interdisciplinari. En aquesta primera línia de renovació del pensament urbanístic clàssic, l'urbanisme serà el resultat de la suma de diferents enfocaments científics, confonent-se aleshores l'urbanisme amb el conjunt dels seus coneixements, amb la col·laboració entre les diferents professions i esperant el miracle de la síntesi del coneixement per juxtaposició, tractant de construir així una certa guia per a la intervenció.

Després d'una llarga etapa amb un urbanisme fonamentalment dedicat al traçat i la intervenció en les ciutats des del dibuix i la composició urbana, apareix la necessitat d'objectivar la realitat, d'un cert empirisme sociogeogràfic, i es comença a pensar que s'ha de reunir disseny, economia, enginyeria, dret, sociologia i estadística, entre d'altres; des de la famosa *black box* de Forster a les versions sistèmiques, el modelisme i el *system design* com a mètodes globals. Aquesta seria la primera de les tres línies que porten el relleu del projecte modern.

La segona, potser una mica més desconfiada, és la crítica ideològica de la urbanística, que es produeix sobretot a finals dels anys seixanta. L'evidència sobre els desajustos entre objectius i realitat, la poca eficàcia del pla per resoldre determinats problemes i la sospita de l'alienació dels plans i el pensament urbanístic amb els interessos dominants portà una sèrie d'autors (Lefebvre, Castells, Goodman o Harvey, entre d'altres) a fer una crítica ideològica de la urbanística, a negar el planejament en la hipòtesi del pla com a reproductor del sistema i, per tant, a plantejar una discussió de naturalesa gairebé ideològica, recolzada especialment en els postulats d'una sociologia urbana: la negació del pla, en tant que representació d'un cert poder i el seu sosteniment.

La tercera línia mostraria un cert replegament cap a l'enfocament disciplinar. Si el projecte modern i la interdisciplinarietat no resolen els problemes –ni és suficient la crítica ideològica– i el que necessitem són instruments per resoldre'ls, és lògic que sorgeixi una nova línia que tracti de donar un altre tipus de resposta. Aquesta resposta intentarà oferir una nova definició disciplinària, en què l'urbanisme es considerarà com quelcom diferent de la suma de les diferents aproximacions disciplinàries. Es començarà a reconèixer una sèrie d'aportacions d'origens

diferents, que van configurant un cert corpus, considerat com a propi de la nova disciplina a partir d'aleshores: els treballs sobre morfologia urbana i tipologia de l'edificació de l'*Istituto Universitario di Venezia*, de Rossi o d'Aymonino, de mitjan anys seixanta, del grup de l'*École de Versailles* entorn P. Panerai dels vuitanta, o del nostre LUB als inicis dels setanta; els primers plans de conservació dels centres històrics italians (Asis, Urbino, Pàdova, Bolònia, etc.); les primeres aproximacions a la morfologia territorial i l'arquitectura del paisatge, de Gregotti i col·laboradors, que abans ja havien estat ben presents en la geografia regional francesa; els estudis sobre la forma urbana de Lynch –de mitjan anys seixanta– o sobre la planificació del lloc, herència dels treballs del *Regional Planning American Association* de finals dels anys vint; l'anàlisi i el disseny de les xarxes viàries de Buchanan; la visió renovada de l'estructura urbana i els problemes de la seva planificació, de Melvin Webber (en un llibre que continua sent d'absoluta actualitat tot i ser del 1964); els models sobre transport i els usos del sòl de Chapin o Wilson; les exploracions sobre les malles urbanes de L. Martin i L. March; les aportacions a la renovació del planejament urbanístic de McLaughlin, Chadwich, Faludi, etc.; els primers exemples de l'*Urban renewal*, l'avanç en el disseny i la construcció de nous barris i ciutats, i la crítica històrica de Samonà, Aymonino, Tafuri, Piccinato, Calabi, Folin, Mancuso i Indovina. Es tracta d'aportacions que van apareixent en aquesta llista des de diferents llocs. He citat, sobretot, aportacions des del camp de l'arquitectura, però es podrien completar amb algunes més, que anirien configurant aquest nou corpus disciplinar. Ja no és una suma de disciplines, sinó de focalitzacions i treballs específics, que junts, relacionats els uns amb els altres, van construint la nova urbanística.

Estem arribant al punt crític d'aquesta exposició, vist que l'actual situació d'heterogeneïtat i complexitat en el territori, així com l'estat del coneixement de la ciutat, no permeten una comprensió global i un mètode d'aproximació únic. Segurament, s'ha anat configurant un nou contingut específic i una nova manera de treballar a partir de la negació de les pretensions de totalitat i el foment de les aproximacions sectorials que recullen cada una de les línies disciplinàries compromeses amb els problemes. La fórmula per incidir millor en la globalitat s'ha aconseguit a través del predomini d'una variable o dimensió, treballant des de cada una de les aportacions en nous camps transversals, com són el *housing*, la rehabilitació, la reforma interior, el disseny de l'espai públic o la reforma viària. Per tant, estem davant d'un nou mètode de síntesi, que busca establir un discurs analític i sintètic des de l'aproximació sectorial, que respongui a la globalitat a través de l'anàlisi dels elements més significatius de cada problema i les seves possibilitats d'abordatge.

4. Els models de l'ensenyament de la urbanística

Feta aquesta introducció sobre l'origen disciplinar i vistos els principals dubtes i reptes en el pensament de la matèria fins fa poc, presentarem sintèticament els models bàsics de l'ensenyament de l'urbanisme a escala internacional per enquadrar la situació espanyola i, més concretament, la catalana.

Per presentar correctament els diversos models bàsics hauríem de posar en relació les estructures educatives amb les característiques dels problemes urbans dominants en cada situació, l'organització administrativa i el caràcter professional dels agents tècnics que desenvolupen el treball de l'urbanisme. Els quatre aspectes –estructura educativa, problemes urbans, tipus d'administració urbanística i tipus de professionals– van directament entrelligats. Trobo que una primera raó estructural que distingeix uns països d'uns altres és el propi procés d'urbanització. En aquells països on el procés d'industrialització ha estat més tardà, la transformació del sòl agrari en urbà i la pugna entre propietaris del sòl i capitalisme industrial han estat menys equilibrades i més difícils. A l'Europa central, Anglaterra o Estats Units el sòl, com a factor de producció, ha estat valorat fonamentalment en termes *locacionals*, de qualitat funcional. En canvi, en els països de desenvolupament industrial més tardà i dependent, el mercat del sòl serà molt més desequilibrat; aquesta diferència tindrà conseqüències transcendents per al creixement d'un país, però també per al propi model educatiu. Així, doncs, a Anglaterra, Estats Units o l'Europa central, la pràctica de l'urbanisme apareix com una activitat benefactora en general, mentre que l'ensenyament de la urbanística apareix com una elaboració cultural de criteris positius, com una síntesi interpretativa que anomenem “pla”; com la planificació d'unes exigències d'organització social, en la qual el *planner* intervé des d'uns criteris d'equilibri i racionalitat, en funció d'una tradició que neix de la pròpia organització territorial i dels criteris per intervenir.

Això dona peu a un tipus de tradició professional i d'administració pública específiques. En aquests països, l'activitat professional, l'ensenyament tipus i l'administració de l'urbanisme donen lloc a la creació d'instituts com el *Town planning Institute*, com a garantia de control d'aquests processos. Els professionals (arquitectes, enginyers, *surveyors*, etc.) treballen de forma general, amb una visió de conjunt i una voluntat reformista de la realitat.

En aquestes zones, on arrenca la revolució industrial, apareix el que podem anomenar el model tradicional, que identifica l'urbanisme amb una certa disciplina tècnica, generalment dins de l'arquitectura. En aquests casos, la urbanística s'ensenyava en unes carreres llargues, normalment com un pregrau, amb un baix grau d'especialització, amb objectius lligats directament a una pràctica

professional liberal i amb una formació fonamentalment dirigida cap als projectes i el disseny.

Per a la configuració d'altres models podríem assenyalar tres variables: la primera seria la subdivisió en camps diferents de l'urbanisme físic tradicional: el *Design* i el *Planning*; la segona seria la diferenciació de l'ensenyament en dos nivells: en cursos de pregrau i de postgrau, i finalment, l'orientació de l'ensenyament segons diferents objectius: la formació de teòrics o la de professionals.

La combinació d'aquestes tres variables dona diferents models d'ensenyament. Per una part, hi ha el que podríem anomenar el model acadèmic –que es troba sobretot a Estats Units–, en el qual la formació urbanística es dona en cursos de postgrau de dos anys, amb un ensenyament independent de la carrera anterior. Aquests cursos insisteixen molt en les ciències socials, amb assignatures que venen del camp de l'arquitectura o el disseny urbà i un sistema que els experts en pedagogia anomenen de “cafeteria”, per l'elevat grau d'opcionalitat (més del 50%) i d'especialització. Tot això està orientat fonamentalment cap a la formació teòrica de pensadors, sense presència d'assignatures pràctiques o de projecte. Als inicis dels anys noranta, gairebé vuitanta departaments universitaris a Estats Units impartien aquesta formació per a titulats amb una primera especialitat. En aquest model hi ha una segona variant, que és l'ensenyament dirigit als estudis de diplomatura en universitats tècniques, destinat a la formació de personal per a l'administració local; aquests titulats són uns graduats de tipus mitjà, amb una formació més pràctica i una menor preparació teòrica. Seguint amb aquest mateix model, hi haurà altres ensenyaments d'estudis urbans generals, sense aspiracions professionals, oferts també per les universitats. És a dir, que el model americà s'acompleix: per una part, hi conviuen els màsters i els estudis de postgrau; per una altra, l'ensenyament pràctic per als càrrecs intermedis, i finalment, les carreres d'estudis urbans. Actualment, sembla que aquest model va introduint cada cop més la qüestió del disseny.

També hi ha el model que podríem anomenar integrat o *comprehensiu*, del qual és representatiu el cas anglès, basat igualment en les ciències socials; a diferència de l'americà, però, comença des d'un nivell de subgrau. És un format de 3+1 –tres anys de llicenciatura més un any per al diploma professional–, normalment a través del mecanisme sandvitx, amb un any de pràctiques abans del nivell professional. Comporta un nucli d'ensenyaments imposat per l'organisme professional, centrat en tres àrees fonamentals: aspectes metodològics, medi ambient i administració (legislació, administració pública, etc.). Tota la docència té un fort gust *generalista*, menys especialitzada que en el cas americà i amb una major rellevància dels projectes. En aquest model, a diferència de l'anterior, no hi ha distinció entre formació pràctica i teòrica: l'estructura educativa és molt equilibrada i els cursos de postgrau

s'estenen a través de cursos màster, que tornen a ser una certa síntesi o versions en miniatura dels cursos de programa de subgrau anteriors. En aquest cas, l'evolució recent intenta cada vegada més un major grau d'especialització: subratllar més els aspectes teòrics del planejament i intentar una certa diversificació i especialització de cara al mercat professional.

En un congrés que hi va haver a Liverpool el mes de setembre de 1984 sobre l'ensenyament de l'urbanisme, es resumien així els trets de l'evolució de l'ensenyament a l'Europa occidental: 1) El arquitectes i enginyers descobreixen la complexitat del sistema urbà i introdueixen assignatures optatives en les seves carreres; geògrafs, economistes i a vegades sociòlegs descobreixen la dimensió espacial i comencen a introduir opcions espacials en els seus programes d'estudis. 2) Els urbanistes dels departaments d'arquitectura i enginyeria comencen a reclamar l'ensenyament de l'urbanisme i aconsegueixen, bé la introducció d'especialitats en aquestes carreres, com en el model alemany, o la creació de cursos de postgrau, com en el model americà. 3) El creixement de cursos i departaments porta a l'establiment de carreres independents de subgrau, excepte en aquells països on les disciplines tradicionals són massa fortes o la demanda d'urbanistes *generalistes* no és suficientment alta. 4) Finalment, els conflictes ideològics, la reducció del mercat laboral o la crisi del concepte d'interdisciplinarietat porten alguns països a una crisi de confiança, de la qual en resultaran o bé el fraccionament de l'ensenyament de l'urbanisme i, amb ell, el retorn a la divisió en sectors i la especificitat de cada un dels camps, o bé la segregació de departaments en grups separats: urbanistes físics, urbanistes polítics, etc.

Tal com mostra l'evolució d'aquests dos models, l'ensenyament de l'urbanisme està en un ajust continu entre el *generalisme*, l'especialització i el tornar enrera, buscant així adequar-se a les condicions que es van produint en el procés d'urbanització i a l'aparició dels problemes urbans i territorials.

El model llatinoamericà, en canvi, és molt diferent. Es troba pràcticament sense industrialització davant del procés d'urbanització, el que dóna lloc a uns tipus de problemes urbans diferents, de degradació del terciari, manca d'equipament i amb escasses possibilitats d'acció directa davant d'una capacitat tècnica generalment baixa. A diferència de la situació europea, el model llatinoamericà confia en una sèrie de centres d'estudis i societats d'investigació de perfils més centrats en l'economia o la sociologia, lluny de la intervenció urbanística, característic del cas anglès o d'altres institucions europees.

El model espanyol s'assembla al llatinoamericà, quant al tardà procés d'industrialització i l'establiment d'algunes institucions i mecanismes d'ensenyament com en el cas centroeuropeu. Si ens remuntem al segle XIX, el procés d'industrialització espanyol és fonamentalment un procés dependent de les inversions estrangeres, que

porta a un cert descuit des de l'inici envers les conseqüències depredadores del propi procés. Com en el model europeu, a Espanya també hi ha unes institucions docents, com la nostra universitat, que és una còpia del model francès d'estil napoleònic; però a diferència d'aquells països en què la universitat és prestigiosa, està compromesa amb els problemes i es compta amb ella per diagnosticar sobre la realitat i dissenyar polítiques, la nostra institució acadèmica creix desvinculada de bona part de la societat i acaba essent estèril davant de la realitat.

A Espanya s'ha donat una forta professionalització, però al marge de la universitat. L'enginyeria de Camins, per exemple, va ser una especialitat tècnica per a la construcció des ports, ferrocarrils, pantans i carreteres al servei de l'Estat. Els arquitectes, mitjançant les seves corporacions, van a treballar en la construcció de les ciutats, a través de l'exercici liberal de la professió, deslligats de la universitat. Això explicarà moltes de les característiques del tipus d'estructura acadèmica i docent espanyola. Entre els anys 1950 i 1960, es produeix un nou impuls en el ritme d'urbanització i un procés d'industrialització –en part dependent d'Estats Units– sobre una estructura regional molt jerarquitzada, polaritzada entre el camp i la ciutat, entre zones regressives i zones de desenvolupament i amb problemes urbans en les zones desenvolupades, amb gran incidència en el desenvolupament turístic. Aquests processos, que van ser fonamentals per a l'economia a curt termini (com el turisme), són els que assenyalen quins són els problemes que s'han de resoldre i seleccionaran els continguts de l'ensenyament de l'urbanisme; els que dibuixaran un cert camp teòric i proposaran quins són els coneixements i instruments necessaris per abordar aquests problemes. Però a diferència d'Europa central o Anglaterra, a Espanya no existiran institucions o centres d'investigació –amb l'excepció del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC)– i menys en aquest camp; per tant, és explicable que aparegui un tipus d'ocupació tècnica que apliqui solucions directament als problemes sense submergir-se en la ciència, de tal manera que tenen el perill de cosificar-se en la seva tipificació i reduir-se en el seu tractament a l'aplicació d'una certa manualística (en transports, *housing*, etc.). D'alguna manera, en l'absència de compromís epistemològic de les professions amb la problemàtica de les nostres ciutats i del nostre territori.

5. L'ensenyament de l'urbanisme a Espanya

En l'ensenyament espanyol existeix una diferència clara entre allò que seria la formació de "l'urbanisme professional" dels arquitectes, enginyers, puntualment advocats i més excepcionalment economistes, i la formació de "l'urbanisme acadèmic";

és a dir, els estudis urbans, no necessàriament orientats cap a l'acció sinó la reflexió, amb objectius teòrics o pràctics a llarg termini, ja sigui en el camp de les ciències polítiques, sociologia, economia o geografia. La diferència es trobaria entre aquells pels quals l'interès científic és la descripció i comprensió del món exterior –que estaria en la formació de l'urbanisme més acadèmic– i aquells que tenen per objectiu modificar de forma controlada la realitat, a través d'uns processos “tipificats”; de convertir unes lleis científiques en pautes per a una pràctica professional. Certament, es poden alinear les diferents escoles i facultats en aquests dos estils d'ensenyament.

Per una banda, hi hauria les Escoles d'enginyeria de Camins, Canals i Ports, on els continguts de les assignatures d'urbanisme, fins avui, han tingut poc pes. En algunes hi ha hagut, a més de dues assignatures obligatòries –una introductòria i una altra més avançada–, dues de complementàries, com en les escoles de Madrid, Santander, Barcelona o València, que són les que tenen més pes urbanístic i estan més orientades cap a la planificació del transport i l'ordenació del territori.

En les Escoles d'Enginyeria Industrial, l'urbanisme es troba normalment en el disseny de polígons industrials, assignatures de construcció, arquitectura industrial o enginyeria de sistemes urbans; tot això, amb continguts poc urbanístics.

En les antigues facultats de Filosofia i Lletres, en les actuals divisions o en els Departaments de Geografia, la Geografia humana s'ha anat dibuixant com un corpus, el de la Geografia urbana, en el qual s'han anat recollint les aportacions conceptuals procedents del món anglosaxó i centroeuropeu propis i d'altres camps, com ara l'economia o la sociologia. Des del començament, les universitats de Barcelona, Santiago i Santander s'han plantejat que la Geografia urbana havia de ser una assignatura que formés part del tronc obligatori. En canvi, en altres universitats, fins fa ben poc, era una assignatura optativa. El seu contingut molt variable s'ha alimentat dels instruments analítics, aspectes de planificació urbana i territorial, la història de la ciutat, l'urbanisme, les contribucions disciplinàries d'altres matèries sobre la ciutat i el territori com a estructura urbana, els processos d'urbanització, els sistemes de planejament a Espanya, els problemes urbans a les ciutats espanyoles, la geografia regional i rural, l'anàlisi territorial, els models, el municipi i el territori, la cartografia, les tècniques de computació i l'anàlisi urbana. Estem parlant de matèries que, en algunes facultats prestigioses, hi han estat ben presents i han anat agafant un pes important.

En les facultats de Ciències econòmiques i empresarials, l'economia urbana sempre ha anat lligada a l'estudi de l'economia regional, sobretot en el segon cicle docent, en assignatures de caràcter complementari o optatiu, segregades dels troncs principals de la teoria econòmica, de la política econòmica i de l'estructura econò-

mica. Actualment, en els plans d'estudis hi trobem assignatures com *Teoria econòmica i regional*, *Política regional i urbana*, *Sociologia urbana*, *Teoria de sistemes*, *Història de la ciutat i del procés d'urbanització*, *Història de l'urbanisme*, *Planejament a Espanya*, *Gestió urbanística*, etc.

En les facultats de Ciències polítiques i Sociologia, la Sociologia urbana ha entès l'estudi del planejament com un procés de generació de polítiques i una forma d'intervenció de l'Estat; en elles s'hi estudien els processos socials de fragmentació del poder, el marc legislatiu, els recursos i la capacitat en el maneigament dels instruments polítics. Les facultats de Madrid o Deusto, més sociològiques; la de València, més econòmica, està en general més centrada en les discussions sobre la població, l'ecologia urbana.

Finalment, des de les facultats de Dret, l'urbanisme ha format part del dret administratiu de forma molt subsidiària. Naturalment, en la vida professional hi ha especialistes importants i ben reconeguts, però en els estudis –com a dret urbanístic– hi ha realment poc temps del programa lectiu dedicat al tema. L'organització administrativa de l'urbanisme, el sistema legal d'ordenació urbana, el planejament i el seu procediment, el règim del sòl, els sistemes d'actuació o la disciplina urbanística són els continguts d'aquests tipus d'ensenyaments.

Segurament, l'anterior descripció per facultats i disciplines és molt esquemàtica; seria prudent la seva confrontació i actualització. Per formació i coneixements directes, puc explicar més a fons l'evolució i les característiques de l'ensenyament de l'urbanisme en el camp de l'arquitectura. Abans de la Guerra Civil, se celebra el primer *Congreso Nacional de Urbanismo* (el 1927), on es comença a parlar de la necessitat d'una Llei del Sòl. En aquell moment, el marc jurídic de l'urbanisme era l'*Estatuto de la Administración Pública*, dit de Calvo Sotelo. Hi ha una certa preocupació per l'ordenació del sòl i els problemes sanitaris de la ciutat. Alguns professors catedràtics –com Fernández Valbuena, a Madrid, i Folguera, a Barcelona– ja comencen a plantejar una certa sistematització en l'anàlisi topogràfica i històrica dels llocs. Folguera és el que aproxima les aportacions anglosaxones sobre la idea residencial de la ciutat amb els *neighborhoods*; el seu llibre *Urbanismo para todos* és una explicació de com s'entén, en aquell moment, el disseny de la residència, la idea residencial de la ciutat i la seva traducció al nostre context. César Cort és el catedràtic d'Urbanologia de Madrid, amb una àmplia obra professional –Plans de Múrcia, Valladolid, estudis per a Madrid– i la publicació d'una sèrie d'interessants llibres i estudis. Durant la postguerra, entre els anys 1940 i 1955, Llopart –el catedràtic d'Urbanologia a Barcelona– incorpora a la seva docència temes procedents de la revista *Stadtbau* alemanya o dels llibres d'Henard. Immediatament després de la guerra, es dibuixa una certa línia professional formada per un còctel de diverses

procedències: *El arte de las ciudades*, de Camilo Sitte, el sanejament de les poblacions o la legislació. A Madrid, Pérez Mínguez –seguidor de Cort i Valbuena, però amb una formació més germànica i de coneixement del moviment modern– introdueix les obres del món anglosaxó i escandinau. Tot això formarà les referències pròpies dels arquitectes madrilenys fins a l'arribada dels planificadors dels anys seixanta. En aquesta seqüència sorgeix la figura de Gabriel Alomar, un arquitecte que estudia a Estats Units i que és un dels primers espanyols en fer-hi un màster en Ciència Regional i Urbana. Posteriorment, de retorn a Espanya, col·labora amb l'*Instituto de Estudios de Administración Local* en cursos diversos i publica tres llibres importants en aquella època: *Teoría de la ciudad*, *Comunidad planeada* i *Sociología urbanística*.

Fins aquí, fins als anys seixanta, podem entendre que s'ha tancat una primera etapa. Comença aleshores un nou període en el qual hi preval la informació urbanística, en què el mètode de coneixement fonamentalment és l'enquesta, el *survey*, com a anàlisi urbanística. És en aquest moment quan es tradueixen llibres tan coneguts com *La cultura de las ciudades*, *Técnica y civilización* i *La ciudad en la historia*, de Lewis Mumford; *Ciudades en evolución*, de sir Patrick Geddes, o *El urbanismo*, de Rigotti. La composició, la tècnica i l'enquesta social, de Gaston Bardet, introduïdes a Catalunya per Ribas Piera; els treballs d'Abercrombie a Londres i els treballs preparatoris de la Llei del Sòl. Emilio Larrodera, a Madrid, i Manuel Ribas i Xavier Subías, a Barcelona, són els urbanistes de referència d'aquell moment.

La meua formació com a arquitecte urbanista s'inicià amb les classes que imparteix Manuel Ribas Piera a principis dels anys seixanta. Entre els seixanta i setanta es desenvolupa una nova etapa, segurament fruit de l'esgotament de les formulacions anteriors. És l'etapa de la col·laboració interdisciplinària que anunciàvem abans, de la Urbanística com una ciència múltiple i complexa, una aproximació de diferents enfocaments científics. És un moment de bonança econòmica i d'una certa eufòria urbanística, que permetrà l'aparició de consultors especialitzats. Seran els mateixos anys del *Grupo R*, que el 1957 organitza un curs sobre urbanisme; els professors Manuel Ribas Piera i Manuel de Solà-Morales seran els pioners a l'hora d'introduir la planificació urbanística des de l'escala urbana a la regional, a mitjan anys seixanta. Ribas tindrà un paper clau en l'obertura disciplinària de l'urbanisme a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, en introduir diversos professors: economistes com Jacint Ros, Fabià Estapé, Ernest Lluch o Pasqual Maragall; Luís Carreño, sociòleg; Jordi Borja, geògraf social, Salvador Llobet, geògraf, i Manuel de Solà-Morales, en la formació i direcció del LUB. De forma paral·lela, Carlos Ferran i Eduardo Mangada comencen a introduir les teories del *Town Planning Institute* a l'escola de Madrid. Aquesta escola sempre ha estat més a prop dels corrents germànics i anglo-

saxons, mentre que la de Barcelona ho ha estat dels italians i de la geografia regional francesa.

L'etapa entre 1965-75 és la de la ciència urbana, dins d'aquest procés de progressiva autodefinició disciplinar, en un intent de superar l'eclecticisme de la interdisciplinarietat. Els cursos de l'IEAL, de la mà de Fernández-Longoria i de Ridruejo; llibres d'autors com McLoughlin, Weber, Alonso, Buchanan, Campos Venuti o Portas són referències obligades de l'època. La revista *Ciudad y Territorio*, des de 1969; la col·lecció *Ciencia Urbanística*, a Barcelona des de 1970; *Nuevo Urbanismo*, a Madrid des de 1971, i *Oikosau Urbanismo*, el 1972, són diverses col·leccions bibliogràfiques de l'època, en les quals hi predominen les traduccions, però la barreja resulta característica del moment i acaba essent una base pròpia i específica.

En el curs 1967-68, quan acabàvem la carrera, es va produir una certa crisi de creixement i una necessitat imperiosa d'autodefinició disciplinar. Manuel Ribas, en un article de l'època, es refereix al pas d'un urbanisme genèric a un "*urbanismo para arquitectos*". Intentaré explicar breument aquest nou paradigma, per visualitzar el que al principi d'aquest text intentava plantejar: la necessitat d'una especificitat, de profunditzar en un cert camp, com a mecanisme adequat per crear instruments i afrontar els problemes amb una major eficàcia. S'havia produït una llarga evolució en l'urbanisme, configurant-se un cert corpus disciplinar diferent de les disciplines tradicionals, però faltava fer un pas més. Érem conscients que en la carrera d'arquitectura resultava impossible abordar problemes de planificació regional, perquè eren de naturalesa interdisciplinària; vàiem que fins i tot els problemes més físics de la planificació urbana se'ns escapaven de les mans perquè no cabien en el pla d'estudis. Per tant, era millor concretar quin era el camp i els instruments primordials amb els quals podria treballar l'arquitecte, per poder així substanciar millor quina era la seva contribució específica. Crec que per a una discussió seriosa sobre interdisciplinarietat i especificitat –per no banalitzar el tema confonent temes epistemològics amb estratègies corporatives professionals– no s'ha de barrejar aquest episodi (com alguns han pretès) amb l'expressió d'una voluntat d'abandonament de la comprensió en profunditat dels problemes urbans o d'assumir tendències neoliberals; de *cosmètics* del sistema, o d'una pretesa visió aristocràtica del procés d'urbanització, tal com es deia en algunes crítiques que crec poc justificades.

Com escrivia l'any 1983 en la meva memòria pedagògica del concurs a Càtedra, quan parlem de l'"urbanisme dels arquitectes" el que proposem, en definitiva, és la progressiva auto-definició disciplinar i la possibilitat d'un nou enfocament sintètic desenvolupat a partir del sectorial, que ens porti a precisar quina és la plataforma pròpia, l'angle específic i la recerca pròpia de cada disciplina per a la creació de

coneixement. L'urbanisme dels arquitectes, en definitiva, seria *“reflexionar sobre unas prácticas concretas que nos son propias y desde donde poder establecer una teoría y por tanto la posibilidad de la definición teórica de los problemas e instrumentos de una cierta disciplina científica. Para el arquitecto, el estudio de la ciudad, la intervención sobre la misma, se ha de plantear fundamentalmente desde la dimensión física del hecho urbano y territorial, como plataforma sintética, no autónoma, desde donde poder incidir con mayor profundidad en razón de los mecanismos conceptuales e instrumentos prácticos propios de su formación; lo físico, la forma urbana, pero no al margen o en la ignorancia de las otras dimensiones del proceso de producción de ciudad, como campo de reflexión propia del arquitecto, en la configuración del hecho construido, y como aportación específica al trabajo de naturaleza interdisciplinaria del planteamiento”*. Aquí sí que hi ha un absolut convenciment que els problemes del planejament i de l'organització del territori són un problema de naturalesa interdisciplinària, però també hi ha el convenciment que fa falta buscar aquells instruments més propis i específics que facin que els arquitectes i les diferents disciplines i professions interessades en l'urbanisme siguin més capaços per a una certa tasca. *“La selección de los aspectos de análisis y de intervención específicos de la disciplina, significativos respecto a la naturaleza del problema a abordar y posibles tanto en relación con el bagaje disciplinar, como sobre todo respecto a la capacidad real de intervención, configura un marco de referencia para nuestro trabajo, en el que los conceptos de morfología urbana y tipología de edificación, son las claves tanto del análisis como de la proyección de la ciudad.”*

“La morfología urbana pues, como teoría estructural que desarrolla y relaciona elementos del tejido urbano y los hechos sociales subyacentes, al intermedio de los cuales se sitúan las acciones técnicas de configuración y ordenación del proceso de producción de ciudad; “proyecto urbano” como intervención sobre la ciudad, como respuesta a un sistema de condiciones complejo, que plantea opciones de cambio, no sólo en la forma sino también en el uso y en la manera de construir la ciudad. Son estos los dos pivotes sobre los que articular el urbanismo propio de los arquitectos. En consecuencia la enseñanza de la urbanística en las escuelas de arquitectura tiene que ser antes que nada, la reflexión sobre la ciudad construida y el ensayo de la proyección urbana de la arquitectura, que posibilite la aproximación a la definición de la forma de los elementos urbanos en relación a específicos sistemas de gestión y actuación.”

6. La contribució del Laboratori d'Urbanisme de Barcelona

Per poder valorar la contribució catalana en el camp de la urbanística i l'ordenació del territori és decisiva la etapa dels anys setanta i vuitanta. Durant aquesta etapa es produeix una aportació fonamental en la teoria de la forma urbana projectada, "Les formes de creixement", del LUB de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona; amb posterioritat a aquest període, l'esplèndida experiència de construcció de la ciutat de Barcelona que es produeix des del nou ajuntament democràtic, sobretot en matèria de l'espai públic, fins arribar a l'operació olímpica de 1992.

Intentaré apuntar molt breument algunes idees sobre aquests dos assumptes. *La tendenza*, un grup d'arquitectes entorn a l'*Istituto di Architettura de Venezia*, havia defensat que la nova cultura arquitectònica havia de basar-se en el que ells anomenaven "l'anàlisi tipològica" de les edificacions. No eren els únics que hi estaven treballant. Prevsner –amb les grans classificacions dels tipus d'edificis, per exemple– i d'altres també s'havien interessat pel tema. Tanmateix, la gran aportació d'aquells anys per part de l'escola de Venècia és justament l'estudi historiogràfic de les tipologies edificatòries, establint certes categories ("la casa gòtica", "la casa socialista" o "la casa capitalista"). En definitiva, es tractava d'explicar que el conjunt d'edificis de la ciutat és la seva arquitectura, és l'Arquitectura, en majúscules. Una arquitectura pròpia de la ciutat definida per les relacions entre edificis, uns monumentals i d'altres anònims, que generen els teixits urbans. Aquesta aproximació morfo-tipològica va marcar la història de l'urbanisme des de mitjan anys seixanta fins als nostres dies. Resulta una aproximació una mica reductiva, però, ja que se circumscriu sobretot a l'edificació, sense considerar el sistema de suport, la infraestructura, la urbanització i els equipaments. Precisament, la gran aportació del LUB en aquells anys serà l'oferiment d'una discussió alternativa i/o complementària a la dels italians, proposant una teoria de les formes urbanes projectades que es traduirà en els programes acadèmics successius, que tenen el seu origen en el concurs contra el pla de la Ribera de 1971.

La convocatòria ciutadana d'un concurs contra l'ordenació proposada per la Ribera SA i dibuixada per l'arquitecte Bonet Castellana per al front marítim del Poble Nou responia a la preocupació que hi havia sobre les previsibles conseqüències socials d'aquell pla. L'anàlisi del sector i la proposta que vam elaborar en el LUB intentaven classificar les diferents formes construïdes que apareixien en el sector –els diferents sistemes d'ordenació i les relacions entre morfologia i localització–, de manera que es pogués reconèixer sota d'aquell magma urbà quins eren els problemes específics dels seus usuaris i els teixits respectius. En definitiva, les condicions econòmiques i socials i els problemes urbanístics que hi havia darrera del

manufatto, de la ciutat construïda. D'aquesta manera, apareixen les categories "eixamples", "polígons", "ciutat jardí", "suburbanes" i "urbanització marginal", que Manuel de Solà formula a partir de la combinació de tres sistemes (parcel·lació, urbanització i edificació de cada teixit); d'acord amb els diferents processos de gestió de construcció de la ciutat, segons amb quin pes i en quin ordre participen resultaran formes urbanes diferents. Mentre que en els treballs d'Aymonino i Rossi dels anys seixanta o els de Panerai i Castex en els vuitanta les categories "morfològia" i "tipologia" semblen suficients, en els del LUB de principis dels anys setanta es construeix una explicació estructural dels processos de construcció urbana més complexa. S'entén que el que s'està classificant són elements de forma (carrers, cases, parcel·les, edificis, etc.) i les maneres d'operar i comportar-se dels diferents agents en els processos de producció de ciutat. A través d'aquests elements, de com s'articulen entre elles les fases d'urbanització, parcel·lació i edificació es dibuixa el conjunt. Aquesta possibilitat de descomposició de la forma urbana a través de tres elements és la aportació crucial d'aquest període del LUB.

"Les formes de creixement" s'han imposat com a paradigma de l'anàlisi urbanística en el nostre país. Aquesta teorització –que als inicis va ser acusada de simplista, merament descriptiva i estructuralment poc explicativa– actualment es consideraria com una explicació excessiva i massa estructural. És cert que hi ha hagut interpretacions molt banals –que no han estat capaces d'entendre la diferència entre les formes urbanes paradigmàtiques i les formes convencionals, entre les formes controlades i les formes espontànies, entre els moments brillants del procés d'urbanització i els moments vulgars– que poden portar un observador poc atent a menysprear el model analític sense acabar d'entendre'l. Descobrir ara, com ha fet algun col·lega, que l'urbanisme actual és la superposició de lògiques, que hi ha una gran diversitat i heterogeneïtat en el creixement urbà o que s'han de valorar les preexistències és no reconèixer que aquestes condicions ja estaven anunciades en aquest aparell analític i metodològic. Els estudis monogràfics posteriors sobre els eixamples majors i menors, els polígons, la urbanització marginal i els teixits suburbans han estat la prova de càrrega de la pròpia teoria i el reforçament de les hipòtesis inicials sobre les formes residencials del creixement urbà.

Superada aquesta etapa seminal de l'anàlisi urbana i l'establiment de les seves categories i taxonomies, l'ensenyament de l'urbanisme a Arquitectura ha pogut centrar-se després en la "projectació urbana", ja que abans ha estat capaç de crear una certa base disciplinària, analítica, de teoria i de forma.

Vist amb perspectiva, s'ha de valorar l'aportació teòrica i metodològica del LUB com a transcendental, en un moment en què uns dels aspectes dominants del problema de la ciutat era el conflicte morfo-tipològic de la ciutat heretada. El primer

curs que va fer el LUB es deia “*El suburbio*”. Estàvem als inicis dels anys setanta, mirant una realitat caòtica i deficitària, sense zones verdes, sense equipaments, davant d'un caos d'edificis alts i baixos i mitgeres. Posar ordre en la ciutat especulativa fou el punt de partida d'aquesta teoria. Era l'etapa en què era fonamental la reconstrucció morfològica de la ciutat i les formes del creixement residencial, per davant d'altres teixits productius o terciaris. Davant d'uns processos d'ompliment, substitució, extensió i creixement encara agregat –més o menys continu, amb dinàmiques conegudes en ciutats de grandària mitjana–, la resposta donada pel LUB oferia una instrumentalització metodològica adequada, que si bé no pretenia resoldre tots els problemes, aportava nous models i idees d'intervenció a la ciutat i permetia entendre les formes urbanes generades en el procés d'urbanització de la ciutat industrial.

Tres dècades després, assistim a una nova dinàmica territorial; el territori cada vegada és més interactiu, més auto-organitzatiu; la seva ocupació ja no depèn tant de lògiques d'aglomeració ni models gravitatoris. Estem en una fase diferent. Molts de nosaltres estem aplicant-nos en l'estudi de les noves formes de creixement metropolità i els nous processos en curs per trobar, com es va fer en els anys setanta, interpretacions comprensives i disposar de nous recursos per comprendre millor una realitat territorial i urbanística i poder així ajustar els instruments d'intervenció. Esperem que d'aquesta nova situació en sorgirà una nova fase en l'ensenyament de la urbanística.

7. El disseny de l'espai públic i el projecte de ciutat

Per acabar, donant per suposat que el professor Joan Busquets farà un desenvolupament més detingut d'aquesta etapa el proper dia, simplement assenyalar la importància de les dues primeres legislatures dels ajuntaments democràtics, els treballs d'ordenació i disseny de la ciutat i la construcció material dels elements públics, places, carrers, parcs i equipaments. Crec que això ha estat reconegut a escala nacional i internacional, tant per l'amplitud de la tasca efectuada com pel valor innovador d'alguns dels millors projectes i realitzacions. No es tracta d'una experiència casual o fortuïta, ni segurament exclusiva de Catalunya, sinó el resultat d'una certa tradició disciplinària oblidada; el més singular d'aquest període és l'amplitud de l'obra, el curt temps en què es realitza i la intensitat amb la qual es desenvolupa. De forma fructífera, s'han anat explorant les relacions entre pla i projecte, s'han intentat trobar nous mecanismes de gestió i de construcció de ciutat. En aquest procés, en què no s'ha de minimitzar l'esforç institucional de la Generalitat ni dels

Ajuntaments, voldria destacar justament aquesta dimensió tècnica o professional: la incorporació de professionals i estudiosos d'una generació que en els anys setanta estava estudiant a les aules o ensenyant, que analitzava i criticava la realitat urbana i que no tenia capacitat d'intervenció (fins que fou cridada directament a participar, en una conjuntura favorable de renovació democràtica i de certs recursos econòmics en la perspectiva de l'Olimpíada); anar aprenent sobre la marxa, assajant, corregint models sobre el projecte, sobretot de l'espai públic, com a contribució especialment catalana. En aquests anys, mentre que a Catalunya es renova espai públic i planejament, a Madrid s'està fent i s'ha fet molt habitatge públic, que encara és una assignatura pendent per a nosaltres.

Crec que la gran contribució de l'urbanisme català d'aquests temps ha estat el disseny i el tractament de l'espai públic i la renovació del planejament. Crec que no és triomfalista dir que part d'aquest efecte és atribuïble a la renovació pedagògica operada en l'ensenyament de la urbanística, que ha estat a l'origen del procés i ha forjat una certa capacitat teòrica en el reconeixement del lloc, els problemes urbans i el disseny de la configuració urbana.

Tanmateix, el "nou urbanisme" –tal i com deia en un article a *El País* a mitjan anys vuitanta–, encara està ple d'inseguretats i contradiccions; encara no té tots els problemes resolts, ni en l'ordre teòric ni l'operacional; ni en l'àmbit de la regió metropolitana, ni en el de les ciutats tradicionals, ni en els seus creixements recents; per això, crec que segueix sent un repte per a totes les disciplines i els tècnics que tenim relació amb el territori i les ciutats prosseguir aprofundint de manera específica, des de cada una de les disciplines, en aquest compromís de coneixement, en la tasca interdisciplinària del planejament urbà i territorial i en l'ensenyament de la nostra disciplina.

Bibliografia

- FONT, Antonio. *Instrumentos de proyectación urbana*. Programa docent d'urbanística II, ETSAB-UPC, Càtedra d'Urbanística, octubre 1984.
- GAJA, Fernando. "Los paradigmas urbanísticos y su influencia en la enseñanza del urbanismo en las Escuelas Técnicas Superiores de Arquitectura del Estado". *Ciudades*, núm.2 (1995).
- RODRÍGUEZ BACHILLER, Agustín. *La enseñanza del urbanismo en España y el extranjero*. Madrid: MOPU. Dirección General de Acción Territorial y Urbanismo, 1985, p.187.
- SOLÀ-MORALES, Manuel de. *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB; 0.12).
- *L'art de ben establir: Curs d'urbanística: Exercicis d'urbanística II, 1978-1982*, del programa "La projectació en el creixement urbà". Barcelona: ETSAB-UPC, 1984 (Monografies de la Unitat d'Urbanisme; 6.35).
  - "Los urbanistas, quiénes y dónde". *Ciudad y Territorio*, núm.2 (setembre-desembre 1969).
- SOLÀ-MORALES, Manuel de; BUSQUETS, Joan; FONT, Antonio. *La enseñanza del urbanismo: (I) La situación internacional*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB, 0.16).
- SOLÀ-MORALES, Manuel de [et al.]. *Ciutat funcional i morfologia urbana*. Barcelona: Edicions UPC, 1994 (Quaderns d'Arquitectes).

Relació d'il·lustracions

1. SOLÀ-MORALES, Manuel de; BUSQUETS, Joan; FONT, Antonio. *La enseñanza del urbanismo: (I) La situación internacional*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB, 0.16). Pàgina 282
2. SOLÀ-MORALES, Manuel de. *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona, 1973 (Monografías ETSAB; 0.12). Pàgina 282
3. Cronologia. Programa docent d'Urbanisme de la Universitat Politècnica de Catalunya. Pàgina 284
4. Organigrama. Relacions entre les diverses àrees de coneixement que incideixen en l'estudi de la ciutat i l'Urbanisme. Pàgina 284
5. Matriu gràfica. Les formes del creixement. Pàgina 284
6. Diagrama. Relació entre els diferents models d'estudis d'Urbanisme per països. Pàgina 284